

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 342.11.4

ІСТОТНІ ТА ВИПАДКОВІ УМОВИ ДОГОВОРУ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА

SUBSTANTIAL AND CASUAL CONDITIONS OF THE AGREEMENT OF SUBSTITUTE MATERNITY

Булеца С.Б.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Досліджені проблеми, які виникають в теорії і на практиці під час реалізації програми сурогатного материнства, з метою визначення поняття, суті і значення сурогатного материнства в сучасних умовах, особливостей договірних відносин в цій сфері; визначені поняття договору сурогатного материнства і умови договору сурогатного материнства та ін. Сімейний кодекс України не обумовлює ні власне процедуру сурогатного материнства, ні суть договору між подружжям і сурогатною матір'ю.

Ключові слова: сурогатне материнство, договір, умови, сторони, припинення договору, відповідальність, пропуски.

Исследованы проблемы, которые возникают в теории и на практике при реализации программы суррогатного материнства, с целью определения понятия, сущности и значения суррогатного материнства в современных условиях, особенностей договорных отношений в этой сфере; определены понятия договора суррогатного материнства и условия договора суррогатного материнства и др. Семейный кодекс Украины не обуславливает ни собственно процедуру суррогатного материнства, ни суть договора между супругами и суррогатной матерью.

Ключевые слова: суррогатное материнство, договор, условия, стороны, прекращения договора, ответственность, пробелы.

The problems that arise in the theory and practice in the implementation of the surrogate motherhood program in order to identify concepts, the nature and significance of surrogacy in the present conditions, the characteristics of the contractual relationship in this area, defined the concept of surrogacy contract and the terms of surrogacy, etc. Family Code of Ukraine does not determine its own procedures or surrogacy, or essence of the contract between the couple and the surrogate mother.

Key words: surrogate agreement, terms of the parties, termination of the contract, liability, spaces.

Постановка проблеми. Передові репродуктивні технології дозволяють сьогодні успішно вирішувати одвічну проблему безпліддя за допомогою сурогатного материнства. А погане матеріальне положення молодих і здорових українок спонукає їх відповідати на попит, який постійно росте, пропозицією. На сьогоднішній день сурогатне материнство – це можливість жінки і чоловіка, нездатних до природного відтворення, мати дитину. Питання сурогатного материнства в Україні далеке від досконалості і не відповідає проблемам практики. Відзначу, що сурогатне материнство заборонене законом в Австрії, Норвегії, Швеції, Франції, Італії, Швейцарії, Німеччині [1]. В інших державах (Греція, Нідерланди, Норвегія, Швейцарія, Іспанія) заборонено лише комерційне сурогатне материнство, і не допускаються судові позови за такими угодами [2]. У 2006 році в Китаї почата пропаганда проти сурогатного материнства [3]. У Бельгії, Ірландії, Фінляндії сурогатне материнство ніяк не регламентується законом, але існує. Проте в деяких країнах дозволено лише некомерційне сурогатне материнство – коли сурогатна мати не отримує ви-

нагороди, заборонена реклама сурогатного материнства, підбір сурогатних матерів. Таке законодавство діє в Австралії, Великобританії, Данії, Ізраїлі, Іспанії, Канаді, Нідерландах, окремих штатах Америки. На комерційній основі воно дозволене в більшості штатів Америки, ПАР, Російської Федерації, Грузії і Україні [4, с. 33].

Виклад основного матеріалу. Згідно відомостям, приведеним у розпорядженні Кабінету Міністрів України від 27 квітня в 2006 р. № 244-р «Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006 – 2015 роки», на сьогодні 10-15% українських сімей страждають від безплідності, що можна віднести до прямих репродуктивних втрат. Кількість безплідних подружніх пар досягає близько 1 мільйона. За науковими даними, майже в 80% випадків причиною безплідності у жінок є штучне переривання вагітності, в 15-25% – запалення статевих органів [5].

В Україні порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій передбачений рядом нормативно-правових документів: Основами законодав-

ства України про охорону здоров'я [6]; Сімейним кодексом України [7]; Цивільним кодексом України [8]; Наказом МОЗ №771 від 23.12.2008 «Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій» [9], який присвячений тільки медичним аспектам, і наказом Міністерства юстиції України «Про внесення змін до Правил реєстрації актів цивільного полягає в Україні» №1154/5 від 22.11.2007 [10], «Про затвердження Порядку напряму жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними свідченнями за бюджетні кошти» від 29.11.2004 [11].

Наявність ряду нормативних актів в даній сфері не вирішує основних питань нормативного визначення, закріплення природи договору, його умов.

Цікавим є факт, що вперше на законодавчому рівні згадано про договір сурогатного материнства в Казахстані. Ст. 54 Кодексу Республіки Казахстан від 26 грудня 2011 року «Про брак (шлюб) і сім'ю» відзначає: «1. Договір сурогатного материнства укладається у письмовій формі з дотриманням вимог цивільного законодавства Республіки Казахстан і підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню. 2. Укладення договору сурогатного материнства свідомо допускає батьківські права і обов'язки подружжя (замовників) на дитину, яка народилася в результаті, застосування допоміжних репродуктивних методів і технологій. 3. Одночасно з договором сурогатного материнства дружини (замовники) укладають договір з медичною організацією, яка надаватиме відповідні послуги і яка застосовує допоміжні репродуктивні методи і технології» [12].

На жаль, в чинному законодавстві відсутнє нормативне визнання сурогатного материнства і сурогатної матері, а також умови, вимоги, якою повинен відповідати договір сурогатного материнства. Ю.Ю. Таланов дає визначення договору сурогатного материнства – це договір, згідно якому сурогатна мати (виконавець) після імплантації або трансплантації в її організм (без використання її біологічного матеріалу) ембріона подружжя, яке надало свій генетичний матеріал (замовники), зобов'язується виносити, народити і передати дитину замовникам, а замовники зобов'язуються сплатити виконавцеві фактичні витрати, пов'язані з виконанням ним договору, і винагороду, якщо інше не встановлене договором [13].

Відзначу, що Сімейний кодекс України (далі – СКУ) не обумовлює ні власне процедуру сурогатного материнства, ні суть договору між подружжям і сурогатною матір'ю. У п. 2 ст. 123 СКУ наголошується, що у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя. Тому питання правової природи договору сурогатного материнства є надзвичайно актуальним на сьогодні. Питання сурогатного материнства досліджували в своїх працях такі вітчизняні науковці, як Н.А. Аблятіпова, М.В. Антокольська, В.А. Ватрас, Е.В. Григорович, О.Ю. Ільїна, В.Ю. Моськалюк, В.С. Корсак, Л.О. Кра-

савчикова, Г.І. Літвінова, О.С. Мітрякова, Д. Міхеєва, О. Міхальчук, В.О. Моськалюк, Ц.Р. Стеценко, Ю.Ю. Таланов, С.С. Шевчук, С. Франчук та інші.

В рамках цієї статті автором досліджується проблемні моменти, які виникають під час укладення договору про сурогатне материнство, умови договору про сурогатного материнства, норми чинного законодавства України і законодавство зарубіжних країн, направлене на правове регулювання сурогатного материнства.

Перш за все для розкриття поставленого перед автором завдання необхідно з'ясувати питання, які повинні бути вирішені між сторонами до укладення договору, а саме:

1. встановити намір сторін щодо материнських прав;
 2. встановити фінансову відповідальність генетичних батьків, яка призначається, зокрема, вимогу, щоб засоби були розміщені на банківському рахунку для покриття всіх витрат, які передбачаються;
 3. встановити фінансову відповідальність генетичних батьків, яка призначається, за дитину незалежно від будь-якої фізіологічної проблеми;
 4. вимагати, щоб всі сторони мали законну і медичну інформовану згоду;
 5. забезпечити перевірку на різні захворювання (зокрема СНІД) сторін. І зробити висновок, що сурогатна мати відповідає цій вимозі;
 6. забезпечити сторін інформацією про стан законодавства (наприклад, право на аборт, факт відмови сурогатної матері і тому подібне) [14];
 7. встановити специфіку відповідальності, щоб кожна сторона мінімізувала непорозуміння пізніше;
 8. забезпечити, щоб всі сторони дотримувалися правил, зокрема, потрібна законна й інформована згода сурогатної матері;
 9. забезпечити полісами страхування життя і здоров'я;
 10. забезпечити правову і психологічну основу, щоб всі аспекти цього процесу були продумані, і сторони зважено вступали в даний договір;
 11. забезпечити групу, яка б діяла, проводила і надавала індивідуальну психологічну рекомендацію для сурогатної матері впродовж всієї сурогатної програми.
- Необхідність у визначенні правової природи і в законодавчому закріпленні поняття договору про сурогатне материнство і його умов дозволить вирішити ряд насущних проблем, які існують в даній сфері, а саме:
- 1) відсутність чіткої регламентації комерційної програми сурогатного материнства;
 - 2) неврегульованість питання щодо ситуації, коли подружжя пара під час участі в програмі розлучається або вмирає;
 - 3) якщо сурогатна мати на момент укладення договору була заміжній, згода її чоловіка на участь дружини в програмі є обов'язковою умовою дійсності договору;
 - 4) юридичне оформлення дотримання права дитини на інформацію про жінку, в утробі якої він розвивався до народження;

5) сурогатна мати законодавчо незахищена на випадок відмови подружньої пари від народженої дитини з різних причин, наприклад, у разі народження хворої дитини;

6) не встановлена відповідальність для осіб, які використовують програму сурогатного материнства з метою збагачення, перетворюючи народження дітей на прибутковий бізнес;

7) відмова сурогатної матері віддавати дитину біологічним батькам, шантаж переривання вагітності, вимоги додаткових грошей, погроза розголошення інформації про народження дитини;

8) відмова генетичних батьків виплатити сурогатній матері обіцяну грошову компенсацію, незабезпечення її належними умовами під час вагітності і пологів;

9) варто також захистити сурогатну матір на випадок відмови подружніх замовників від народженої дитини з різних причин, зокрема, у разі народження хворої дитини;

10) медичні ускладнення, які виникають під час вагітності. Будь-яка вагітність може мати медичні або акушерські ускладнення, які могли б нашкодити малюкові або сурогатній матері. Наприклад, ризик передачі інфекційної хвороби сурогатній матері у разі пересадки яйцеклітин іншої жінки. Для уникнення цього обидва біологічні батьки повинні бути заздалегідь обстежені. Якщо сурогатна мати матиме ускладнення або ризик для її життя, вона, можливо, захоче перервати вагітність. Ще одна проблема полягає в тому, якщо доктори виявляють, що зародок має дефекти потенційного народження або інші складнощі. У такому разі батьки, можливо, вирішили б, що вони не хочуть продовжуватися програму сурогатного материнства. Питання полягає в тому, хто повинен вирішити перервати або залишити вагітність;

11) з використанням даного методу подолання безпліддя пов'язані складні морально-суспільні проблеми. Наприклад, є науковці, які вважають, що договір про сурогатне материнство необхідно віднести до нікчемних операцій, які порушують основи моральності і правопорядку [15, с. 47]. Люди зневажливо дивляться на сурогатну матір, хоча програма сурогатного материнства стає загальноприйнятою практикою. Залишається етичне питання щодо оплати послуг сурогатної матері. Інші вважають, що пара, яка не може мати дітей, експлуатує тіло сурогатної матері і використовує жінку, якій потрібні гроші. Все ж таки, не дивлячись на багато етичних проблем і відсутність в Україні офіційної статистики, дізнатися, скільки дітей народилося за допомогою сурогатних мам, взагалі неможливо: центри або посилаються на лікарську таємницю, або говорять, що після народження дитини знищують всі документи. За деякими даними через клініки, що займаються репродукцією, проходять більше 100 сурогатних матерів щорічно;

12) іноді сурогатна мати передумує і відмовляється віддати дитину. Чи можна їй дозволити офіційні відвідини дитини? Чи цьому повинен перешкоджати договір?;

13) фізичні і психологічні оцінки генетичних батьків і сурогатної матері. До виконання договору як біологічні батьки, так і сурогатна мати повинні пройти повну всесторонню консультацію з психологом. Психолог повинен детально пояснити можливі законні ризики і невпевненість, яка є результатом даного договору, повідомити про можливі серйозні наслідки укладення даного договору.

Дані проблемні питання можна врегулювати шляхом укладення договору між сторонами, який повинен включати оформлення письмової згоди генетичних батьків на виношування сурогатною матір'ю ембріона, отриманого в результаті екстраполярного запліднення, і письмової згоди сурогатної матері (а також її чоловіка за наявності) на виношування дитини; підготовку заяви сурогатній матері про відсутність претензій до генетичних батьків після закінчення програми сурогатного материнства; оформлення згоди сурогатної матері на запис генетичних батьків як батьків дитини в органах реєстрації актів цивільного стану. Третьою стороною договору може бути медичний заклад, хоча іноді з ним підписують окремий договір. Відносини, які виникають між суб'єктами сурогатного материнства, регулюються загальними положеннями Цивільного кодексу України про договір. Відповідно до ч. 1 ст. 626 Цивільного кодексу України договором є домовленість двох або більше сторін, направлена на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Істотними є умови про предмет договору, умови, визначені законом як істотні або необхідні для договору даного вигляду, а також умови, щодо яких за заявою хоч би однієї сторони повинна бути досягнута згода. Потрібно враховувати індивідуальні вимоги, побажання і можливості подружжя і сурогатної матері.

Слід зазначити, що сурогатна мати може залишитися анонімною, тоді доцільне укладення декількох договорів:

1) між сурогатною матір'ю і медичним закладом, де буде проведено штучне запліднення і подальше спостереження за ходом вагітності;

2) між цим медичним закладом і подружжям-замовником.

Для уникнення суперечок в майбутньому доцільно укласти договір також з чоловіком сурогатної матері, тобто окремо між сурогатною матір'ю і її чоловіком і генетичними батьками.

Відносини, які виникають за договором сурогатного материнства, повинні бути поставлені в правові рамки. Оскільки ст. 8 СКУ допускає застосування норм Цивільного Кодексу України (далі – ЦКУ), то вони повинні бути застосовані до вирішення питань про укладення договору і визначення в ньому прав, обов'язків і відповідальності сторін. Саме так можна забезпечити належне виконання зобов'язань і запобігти зловживанням в цій сфері.

На практиці зазвичай виникає багато питань з приводу того, кого слід записувати матір'ю дитини в свідоцтві про народження. Такі питання виникають не тільки у пересічних громадян, але й у посадових

осіб органів реєстрації актів цивільного стану. Це пов'язано з тим, що законодавство чітко не регламентує порядок реєстрації дітей, народжених сурогатними матерями.

Згідно п. 2.2 Наказу Міністерства юстиції № 140/5 від 18.11.2003 «Про внесення змін і доповнень до Правил реєстрації актів цивільного полягання в Україні» [16] у разі народження дитини жінкою, якою був імплантований зародок, зачатий подружжям, реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на імплантацію. В цьому випадку одночасно з документом, який підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається засвідчена нотаріусом її письмова згода на запис подружжя батьками дитини. При цьому в графі «Для відміток» робиться відповідний запис: «Матір'ю дитини, згідно медичному свідоцтву про народження форми №103/о-95, є громадянка (прізвище, ім'я, по батькові)». Державна реєстрація народження дитини повинна бути здійснена протягом місяця після її народження.

Щоб уникнути численних позовів із заперечування батьківства і материнства в законодавстві, існують чіткі обмеження. Згідно п. 11 Ухвал пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства або стягнення аліментів» [17], особа, яка дала згоду на штучне запліднення своєї дружини, не має права оспорювати батьківство. Аналогічно, відповідно до п. 2 ст. 139 СК України заперечування материнства не допускається у випадках, передбачених ч. 2, 3 ст. 123 Кодексу. Це положення регламентоване законодавчо, виходячи з моральних позицій. Тут передбачена можливість виникнення у жінки, яка виношувала дитину (сурогатній матері), материнських відчуттів до дитини, яка є біологічно чужою для неї. У такому разі права й інтереси біологічної матері (відповідно, і дитини) захищені законом.

Істотні умови договору визначають взаємні права та обов'язки сторін у договорі, вони є стержнем змісту договору, який дозволяє константувати наявність або відсутність угоди, тобто вони необхідні та достатні для того, щоб договір вважався укладеним. Проте законодавче регулювання виділення істотних умов відсутнє.

Таким чином, договір про сурогатне материнство повинен містити такі істотні та випадкові умови:

1) предмет договору – надання сурогатною матір'ю послуг з виношування дитини і передача дитини генетичним батькам після її народження. Але потрібно врахувати і те, що можуть народитися двоє і навіть більше дітей, про що наголошується в предметі договору, правах і обов'язках сторін і в порядку розрахунків між ними;

2) умови і порядок виконання договору сторонами. Під час сурогатного материнства визначити порядок виконання договору досить складно, адже потрібно визначити медичний заклад, в якому реалізовуватимуть програму сурогатного материнства; вони включають умови і порядок проведення процедури, надання медичної допомоги і медичного

догляду за фізичним і психічним станом сурогатної матері; її житло під час вагітності (при необхідності – житло її власних дітей), умови життя; порядок надання генетичним батькам інформації про стан сурогатної матері під час вагітності; право виїзду сурогатною за межу; інші умови, які сторони вважають потрібними врахувати під час висновку договору. Подружжя і сурогатна мати мають право внести до договору будь-які умови, якщо вони не протирічать чинному законодавству.

3) порядок розрахунків між сторонами – сума компенсації за виношування дитини, компенсація витрат на медичне обслуговування, страхування життя і здоров'я, поточні витрати протягом вагітності, розрахунки за надання медичних послуг; витрати на харчування сурогатної матері; її побутові витрати; витрати на поїздку (поїздки) до медичного закладу, яка реалізовуватиме програму; розмір компенсації у разі народження двох або більше дітей; інші витрати, які будуть узгоджені сторонами.

4) права і обов'язки як сурогатної матері, так і генетичних батьків. До прав генетичних батьків віднесемо: право на інформування про стан здоров'я плоду і сурогатної матері під час вагітності, право на інформацію про фізичний і психічний стан сурогатної матері, її вік, національність, рівень освіти, перебіг вагітності і тому подібне. Їх обов'язком є прийняти дитину. Сурогатна матір може мати право на вивіз дитини за кордон, інформацію про генетичних батьків дитини, отримання компенсації за виношування дитини (якщо укладається оплатний договір), інформацію про перебіг вагітності, відшкодування своїх особистих та побутових витрат. До обов'язків відносимо наступні: встати на медичний облік, регулярно відвідувати медичний заклад та контролювати перебіг вагітності, слідкувати за станом свого здоров'я, дотримуватися усіх порад лікаря, спрямованих на народження здорової дитини, інформувати батьків про стан свого здоров'я і здоров'я дитини, передати дитину після її народження генетичним батькам тощо. Однак у договорі не обов'язково вказувати обов'язок сурогатної матері віддати дитину генетичним батькам, оскільки це передбачено сімейним законодавством. Також потрібно чітко передбачити, що може чи не може робити сурогатна мати, виношуючи дитину. Але зрештою батьки повинні довіритися сурогатній матері і робити все в інтересах малюка.

І такі випадкові умови:

5) закріпити положення про те, що дитину після народження необхідно передати від сурогатної матері відразу матері, щоб сурогатна мати навіть не брала на руки новонародженої дитини;

6) відповідальність сторін за невиконання умов договору. Цей пункт – гарантія виконання сторонами договору всіх його умов, тому на нього слід звернути особливу увагу. Відповідальність сторін повинна чітко регламентуватися, особливо у випадках втрати дитини (як через викидень, так і через навмисне переривання вагітності сурогатною матір'ю), наслідки народження неповноцінної дитини. Слід передбачи-

ти і можливість відмови від договору як генетичних батьків, так і сурогатної матері. У будь-якому випадку слід вказати суму відшкодування для сторони, що потерпіла, умови і порядок його надання;

7) термін дії договору, як правило, не перевищує один рік. Це зумовлено специфікою договору: дитина виношується дев'ять місяців. Але додатково враховується час, який батьки і сурогатна мати витратять на процедуру сурогатного материнства, медичні консультації, збір необхідних документів, а також термін перебування народженої дитини з сурогатною матір'ю;

8) у страхуванні предмету договору зацікавлені всі сторони, тому слід зазначити, хто саме повинен застрахувати життя і здоров'я матері і дитини [18];

9) конфіденційність, порядок передачі і реєстрації дитини, можливо, право на відвідини дитини сурогатною матір'ю. Конфіденційність повинна включати заборону розголошувати будь-які дані про подружжя, дитину, сурогатну матір, медичний заклад, умови договору і порядку його виконання. Таємниця приватного життя, захищеність власного спокою також повинні бути відображені в договорі;

10) припинення договору шляхом розірвання, якщо був засвідчений факт навмисного порушення сурогатною матір'ю режиму виношування дитини, порушуючи договір курінням, зловживаючи наркотиками або алкоголем в стані вагітності. Договір про сурогатне материнство може бути зміненим або розірваним як шляхом односторонньої відмови від договору, так і за згодою сторін. Так, відповідно до ст. 907 ЦКУ договір про надання послуг може бути розірваний, зокрема, шляхом односторонньої відмови від договору, в порядку і на підставах, встановлених ЦКУ, іншим законом або за домовленістю сторін. Порядок і наслідки розірвання договору про надання послуг визначаються домовленістю сторін або законом. Отже, ЦКУ не передбачає спеціальних підстав і наслідків зміни або розірвання договору для договорів про надання послуг. Загальні підстави для зміни або розірвання договору містяться в ст.ст. 651 і 652 ЦКУ. Вказані норми можуть бути застосованими і до Договору про сурогатне материнство [19].

11) Невиконання договору однієї із сторін тягне за собою не тільки його розірвання, але і відшкодування винною стороною заподіяних іншій стороні збитків. Норми ЦКУ про договір щодо надання послуг передбачають тільки відповідальність виконавця за порушення договору, покладаючи на нього обов'язок відшкодувати замовникові збитки, нанесені невиконанням або неналежним виконанням договору про надання послуг за плату в повному об'ємі. Відшкодування вказаних збитків залежить від провини виконавця (ст. 906 ЦКУ).

Дані умови договору мають рекомендаційний характер. Сторони можуть внести до договору будь-які власні побажання і за взаємною згодою змінювати або доповнювати договір в майбутньому.

Зважаючи на складне поєднання медичних, етичних і правових аспектів, розробка відповідного нормативно правового акту вимагає від законодавця зваженого підходу. Сподіваємося, що такий документ збалансує інтереси сурогатної матері, генетичних батьків і дитини. Крім того, доцільно встановити належну відповідальність для осіб, які використовуватимуть програму сурогатного материнства з метою збагачення, перетворюючи народження дітей на бізнес.

Висновки. Таким чином, договір сурогатного материнства – це домовленість між сурогатною матір'ю, її чоловіком і безплідною парою (генетичними батьками), в яких жінка дозволяє в її матку імплантувати або трансплантувати ембріона подружжя, що перебувають у шлюбі і надали свій генетичний матеріал для виношування їх дитини; сурогатна мати після імплантації зобов'язується інформувати батьків про стан свого здоров'я і здоров'я дитини, дотримуватися всіх порад лікаря, направлених на народження здорової дитини, виносити, народити і негайно передати дитину після її народження генетичним батькам, а генетичні батьки зобов'язуються прийняти дитину незалежно від статі, сплатити сурогатній матері фактичні витрати, пов'язані з виконанням договору, і винагороду, якщо інше не встановлене договором. Сторони повинні пройти психологічну експертизу, щоб визначити, чи дійсно вони психологічно здатні виконувати необхідні умови договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Поради щодо «сурогатного материнства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kiew.diplo.de/contentblob/2522856/Daten/1269098/pdf_leihmutterschaft.pdf.
2. Кузнецова И. Семейное право : учебник / И. Кузнецова. – М. : Юристъ, 1999. – 118 с.
3. Китайские власти обещают запретить сурогатное материнство // Медновости [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medinform.net/news/news326.htm>.
4. Красицька Л. Визначення походження дитини при застосуванні форм репродуктивної медицини за законодавством України / Л. Красицька // Підприємництво, господарство та право. – 2004. – № 7. – С. 33–36.
5. Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на 2006 – 2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. № 244-р // Офіційний вісник України. – 2006. – № 18. – С. 67. – Ст. 1352.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. 2002. – № 21. – Ст. 135.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. – № 40. – Ст. 356.
9. Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій від 23.12.2008 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 24. – С. 153. – Ст. 817.
10. Про внесення змін до «Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні» : Наказ Міністерства юстиції України від 22.11.2007 № 1154/5 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 90. – С. 87. – Ст. 3320.
11. Про затвердження Порядку направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти : Наказ МОЗ від 29.11.2004 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 7. – С. 88. – Ст. 413.

12. О браке (супружестве) и семье : Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grossbuh.kz/information/show/id/417.html>.
13. Таланов Ю. Актуальні проблеми сурогатного материнства в законодавстві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2012_56/56/54.pdf.
14. Amber Keefer Problems With Surrogate Mothers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.livestrong.com/article/117026-problems-surrogate-mothers/>.
15. Косова О. Семейный кодекс Российской Федерации и некоторые вопросы регулирования брачно-семейных отношений / О. Косова // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1996. – № 2. – С. 46–53.
16. Про внесення змін та доповнень до «Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні» : Наказ Міністерства України від 18.11.2003 № 140/5 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 48. – С. 167. – Ст. 2538.
17. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/card/v0003700-06>.
18. Сурогатне материнство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&&newsid=121633>.
19. Істотні умови договору щодо виношування дитини (сурогатне материнство) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sidorenko.at.ua/publ/1->.

К